

A

SZÉGYEN

megjelenési formái, történetisége és elméleti megközelítései

– interdiszciplináris konferencia a Debreceni Egyetemen –

2015. február 13.

Rodin: *Éva*. © Musée Rodin, Paris

A Debreceni Egyetem Kulturális Archeológia Kutatócsoportja a 2014 februárjában megrendezett interdiszciplináris konferenciáján az *erőszak* elméleti megközelítéseivel foglalkozott. Jan Philipp Reemtsma fogalmainak értelmezésekor beszéltünk arról a jelenségről, amikor az egyén – elsősorban öncélú erőszak, például kínzás áldozataként – testi funkcióira redukálódik. Ez a nyelvileg alig artikulálható tapasztalat a szubjektumot nem pusztán egyfajta méltóság vagy épség-tudattól foszthatja meg (vagy akár a megsemmisüléséhez, halálához is vezethet), hanem hosszú távon, folyamatosan alááshatja egy-egy élettörténet narratív koherenciáját. Hasonló relevanciával bír a testiség, a testre történő redukció (és ennek láthatóvá, nyilvánvalóvá, sőt akár nyilvánossá tétele) a *szégyen* jelenségében, melyet a következő évi workshopon szeretnénk gorcsó alá venni. Akár az ótestamentumi teremtéstörténet jeleneteire, akár hétköznapi vagy történelmi példákra gondolunk – kínosnak érzett helyzetekben előforduló véletlen megszégyenyülésre, szándékos megszégyenyítésekre, a testi szükségletek szemérmes elrejtésének vagy akár társadalmi korlátozásának gesztusaira –, a szégyenérzet leggyakoribb, ősi alapja a meztelen testiségnek való kiszolgáltatottság feltárulása, a kontingencia tudatosulása, az elrejtési szánt dolgok felfedése. Már ezen a ponton is látható a szégyen jelenségének összetettsége, ambivalenciájának néhány apsketusa: az elrejtés szándéka egyrészt paradox viszonyban áll az önkéntelen, uralhatatlan testi reakciókkal (például az elpirulással). Másfelől kétségtelen az is, hogy bár antropológiai jellemzőnek is tűnhet a szégyenérzés, maga a szégyen és a szégyentelenség közötti határ térben és időben, társadalmi kontextustól függően változó konstrukció, mint ahogyan a szégyentelenség is egyformán értelmezhető pozitív kategóriaként (szégyen-nélküliségként) és használatos negatív fogalomként is (a szemérmetlenség értelemben).

Leleplezés és elrejtés: a teremtéstörténet tanulságai

A Mózes első könyvének a teremtésről szóló, második és harmadik fejezetében olvasható ismert történet számos fontos belátással szolgál a fenti kontextusban. Az első emberek bűnbeesés előtti állapotát egész-ség és határnélküliség jellemzi: ahogyan Ádám Évát elsősorban nem másikként vagy másként, tehát magától különbözőként tekinti, hanem az asszony megnevezésekor kettejük egyfajtajúságát ünnepli („Ez már csontomból való csont, és testemből való test”). Ugyanígy nem léteznek, hiszen nem tudatosak sem a jó és a rossz közötti határok, sem a testi, nemi különbségek és a meztelenség sem, ismeretlen ezért a szégyenérzet is („Valának pedig mindketten meztelenek, az ember és az ő felesége, és nem szégyenlik vala”). A bűnbeesést követő első reakció a meztelenség észrevétele és elrejtése: „És megnyilatkoznak mindkettőjüknek szemei s észrevehék, hogy meztelenek; figefá levelet aggatának azért össze, és körülkötöket csinálának magoknak”. Ezt követi az elrejtőzés az isteni szó elől – létrejönnek a kezdetben hiányzó határok a

testek, nemek, a jó és a rossz, ember és Isten, élet és halál illetve halandóság között.¹ A meztelenség, a szégyen és a bűn nyilvánvaló összefonódásán túl fontos kiemelni a teremtéstörténet kapcsán a nyelv megváltozott szerepét, amely a szégyen és szégyentelenség közötti határ kulturális megvonásának és normaként történő interiorizálásának későbbi kontextusaiban is különleges relevanciával bír. A jó és a gonoszt tudójává vált ember számára feltárul meztelensége, s mikor szégyenében (félelmében) elrejtőzik a hívó, kérdező isteni szó elől, magyarázkodni kezd: az ember az asszonyt, az asszony a kígyót hibáztatja. A teljesség ősállapotában a névadás médiumaként szolgáló nyelv így az elrejtés stratégiájává válik.² Az emberré válásnak mintegy feltételeként tekinthetjük tehát a szégyen kontextusában megjelenő, az elhatárolódásokra jellemző kettősséget, a feltárulás és az elrejtés jellegzetes dinamikáját.

A szégyen és szégyentelenség dinamikáját létrehozó performatív stratégiák

A szégyen és a meztelen testiség kapcsolatának, társadalmi funkcióinak vizsgálatára az elmúlt közel fél évszázadban számos filozófiai, pszichológiai vagy szociológiai kutatás irányult.³ A legtöbb megközelítés kiindulópontja, hogy a szégyen – nyilvánvaló pszichés és testi meghatározottsága mellett – egy *par excellence* szociális érzés, Goudsblom meghatározásában „szociális fájdalom”.⁴ A szégyen ugyanis mindig a másik tekintete által (vagy akár csak a mások számára láthatóvá válás lehetőségének tudatában) alakul ki, szinte függetlenül attól, hogy a szégyenérzetet kiváltó (és magát az amúgy rejtett normát vagy határt is láthatóvá tévő), leleplezett határsértést valójában ki követte el. A szégyen jelentésének alakulása és strukturális funkciói, a szemérem/tisztesség és a szemérmatlenség/szégyentelenség közötti határ megalkotottsága és

---

¹ Dietrich Bonhoeffer ismert gondolata szerint a szégyen alapja az Istentől való elválasztottság tudata: a szégyen (*Scham*) az arra való fájdalmas emlékezés, hogy elidegenedtünk, elváltunk az eredettől (*Entzweiung*) és az elveszett teljesség iránti vágyakozás (Bonhoeffer, Dietrich: *Ethik*. München: Kaiser, 1963, 22).

² Walter Benjamin *A nyelvről általában és az ember nyelvéről* című tanulmányában részletesen kifejti a névadás és a bűnbeesés utáni emberi nyelvhasználat különbségét. (Benjamin, Walter: *A nyelvről általában és az ember nyelvéről*, in: uő. „A szirének hallgatása” – *Válogatott írások*. Bp: Osiris, 2001, 7-22.) Vö. Böhme, Hartmut: *Urszenen der Scham*. In: Gvozdeva, Katja & Velten, Hans Rudolf (Hg.): *Scham und Schamlosigkeit. Grenzverletzungen in Literatur und Kultur der Vormoderne*. Berlin: de Gruyter, 2011, 37-31.

³ A fenti megközelítések közül a legismertebbek az alábbi munkák: Wurmser, Léon: *The Mask of Shame* (Baltimore, 1981), Heller, Agnes: *The Power of Shame. A Rational Perspective* (London, 1985), Nussbaum, Martha: *Hiding from Humanity: Disgust, Shame and the Law*. (Princeton, 2004), Landweer, Hilke: *Scham und Macht. Phänomenologische Untersuchung zur Sozialität eines Gefühls* (Tübingen, 1999). Klassikusnak számító szövegek Simmel, Georg: *Zur Psychologie der Scham* (Frankfurt a.M. 1901), Norbert Elias: *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen* (Basel, 1939) című munkája és Max Scheler: *Über Scham und Schamgefühl* (Bern, 1913) című műve. Az interdiszciplináris érzelmekutatás az utóbbi két-három évtizedben fedezte fel a szégyen témáját, német nyelvterületről kiemelendő művek többek között: Benthien, Claudia et al. (Hg.): *Emotionalität. Zur Geschichte der Gefühle* (Köln, 2000), Günter Seidler: *Der Blick des Anderen. Eine Analyse der Scham* (Stuttgart, 2001) és Bastian Till: *Der Blick, die Scham, das Gefühl. Eine Anthropologie des Verkannten* (Göttingen, 1998).

⁴ Goudsblom, Johan: *A szégyen mint szociális fájdalom*. In: uő.: *Időrezsimek*. , 2005 Bp, Typotex, 9-19. Vö. Gvozdeva, Katja & Velten, Hans Rudolf: *Einleitung*. In: uő.(Hg.): *Scham und Schamlosigkeit. Grenzverletzungen in Literatur und Kultur der Vormoderne*. Berlin: de Gruyter, 2011, 4.

változásai Norbert Elias kultúratörténeti-szociológiai értelmezésében váltak közismertté.⁵ Elias arra a folyamatra mutatott rá, melynek során a meztelen testiséggel kauzális viszonyban álló szégyen erénnyé válik, ahogyan a test megfegyelmzésének (elrejtésének) külső kényszere habitussá intézményesül, az ösztönök uralásának társadalmi elvárása interiorizált normává fejlődik (a szemérmesség erényének társadalmi nemi konnotációi önálló elemzés tárgyát képezhetnék). Elias azóta már sokszor kritizált⁶ lineáris modelljének kontextusában termékenyen vizsgálhatóak a szégyen és a szemérmatlenség (a „szégyen-gyalázat”) összefüggéseinek alakulásai, többek között akár a szégyen konstitutív szerepe Platón értelmezésében, a középkori vallási kommunikációban, a nyilvános megszégyenítés számos történelmi példájában, illetve a szégyenérzet kínossággá történő trivializálódásában.⁷

Szégyen és bűn

A német *Scham* és *Schamlosigkeit* kifejezések összetettsége a szégyen jelenségének már említett ambivalenciáján is túlmutat, hiszen ugyanaz a fogalom (ti. a *Scham*) szerepel a *szemérem* (tisztesség) és a *gyalázat* („szégyen-gyalázat”) jelentésében is, illetve a szégyen-nélküliség és a szemérmatlenség jelölésére is egyazon lexéma szolgál (*Schamlosigkeit*). A német kultúra kontextusában viszont inkább egy másik fontos és jellegzetes tapasztalatra kell utalnunk, mégpedig a szégyen- és a büntudat kapcsolatára, mint a holokauszt civilizációs törésére adott válaszokra. A németek kollektív bűnösségének vádját Theodor Heuss, a Német Szövetségi Köztársaság első államelnöke 1949-ben egy kollektív szégyenérzet nevében utasította el, s Aleida Assmann szerint is a németiség 1945 utáni traumája a szégyen, és nem a bűn traumája volt.⁸ Bűn és szégyen kapcsolatát természetesen ettől a történelmi kontextustól függetlenül is vizsgálhatjuk, ahogyan azt Ruth Benedict ismert – bár sokak szerint kissé elnagyolt – megkülönböztetése is mutatja. Benedict szerint a büntudat alapú kultúrában – ilyen például az európai keresztény kultúra már a középkorban is – kialakultak olyan erkölcsi normák, amelyek a bűn megbánására adnak lehetőséget, például a gyónás vagy a vezeklés; a szégyen kultúrájában – Kelet-Ázsiában

---

⁵ Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások (1937-1939)*. Bp.: Gondolat, 1987.

⁶ Elias kijelentéseit Hans Peter Duerr cáfolta, aki többek között a szégyen és szégyentelenség egymásmellettségét vizsgálja a modernség előtti társadalomban: Duerr, Hans Peter: *Nacktheit und Scham. Der Mythos vom Zivilisationsprozess* (Frankfurt am Main, 1988).

⁷ Alexandra Pontzen szerint 1945 óta, de napjainkban is megfigyelhetően a szégyen fokozatos szekularizálódáson és trivializálódáson ment keresztül. A szégyen intenzívebb és személyesebb érzés, a kínosság ideiglenesebb és szituációfüggő, a szégyen esetében megfigyelhető egy egyéni felelősségérzettel kísért büntudat, a kínosság ettől független, kínosságot csak a megfigyelő érezhet (a tettes nem), a szégyennél erkölcsi jellegű a normasértés, kínosságnál konvenciók és szituatív előírások elleni: Pontzen, Alexandra: *Nach der Scham: Nur noch Peinlichkeit. Beobachtungen zur literarischen „Psychogeschichte der Republik”*. Literaturkritik.de, Nr. 12, Dezember 2006. (A két fogalmat, a szégyent és a kínosság-érzetet Elias is egymás mellett használja.)

⁸ Assmann, Aleida & Frevort, Ute: *Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit. Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1999, 122.

vagy egyes antik társadalmakban – ezek helyét külső társadalmi korrektúra, a megszegés tölti be.⁹ Goudsblom szerint a bűn és szegény közötti különbség abban áll, hogy a bűnt bizonyos intézményes feltételek a szegény fölé helyezik: az egyház és az állam (a gyóntatószék és a tárgyalóterem) váltják fel a megszegés rituáléját.¹⁰ Alois Hahn pedig azzal érvel, hogy a bűn egy (normasértő) tette, míg a szegény egy ugyanilyen léte vonatkozik,¹¹ és ezzel megmagyarázhatjuk azt is, hogy miért érezhet szegényt nem csak a lelepleződött bűn elkövetője, hanem a felfedés szemtanúja, illetve elsősorban a tettel egy közösséghez tartozó bármely személy.

Mint látható, tudományterületi besorolástól függetlenül elgondolkodtató kérdések komplexumával találkozhatunk a szegény jelenségeivel kapcsolatban, térben és időben változó kontextusaiktól függően. A fent említett témákon (*a szegény és szegénytelenség kulturális konstrukciója, a leleplezés és elrejtés stratégiái, a test illetve a meztelenség és a szegény kapcsolatának kérdései, a bűn, a szegény és a kínosságérzet dinamikája*) kívül külön kihívást jelent többek között a szegény elbeszélhetőségének, nyelvi, vagy más médiumokban történő ábrázolásának illetve ábrázolhatóságának a feltérképezése.

A tervezett workshop keretei között egy hosszabb távú kutatási projekt első lépéseként a témában rejlő lehetőségek és nehézségek megvitatását tűztük ki elsődleges célként. Különböző tudományterületekről (irodalom- és kultúratudomány, politológia, teológia, szociológia, pszichológia, jogtudomány) várunk rövid (20-30 perc terjedelmű), vitaindító előadásokat a szegény témájában. (A projekt folytatásáról: a kutatás további lépéseiről, az előadások publikálásának lehetőségéről további információk várhatóak a helyszínen.)

Kérjük, hogy amennyiben a felhívást felkeltette az érdeklődését és előadással szeretne részt venni a rendezvényen, 2014. december 31-ig küldje el munkacímét és az előadás rövid összefoglalóját az alábbi email-címe: pabis.eszter@arts.unideb.hu

Minden érdeklődőt szeretettel várunk!

A Debreceni Egyetem Kulturális Archeológia Kutatócsoportja (www.kultarch.unideb.hu)

Debrecen, 2014. november 7.

---

⁹ Benedict, Ruth: *The Chrysanthemum and the Sword. Patterns of Japanese Culture* (Boston, 1946).

¹⁰ Goudsblom i.m. 18.

¹¹ Hahn, Alois: *Scham, Geheimnis und Gedächtnis*. In: Gvozdeva-Velten i.m. 32-44.